

Рецензії

Ірина КОВАЛЬ-ФУЧИЛО

СУЧАСНА ПАМ'ЯТЬ ПРО БІЖЕНЦІВ 1915 РОКУ

**Aneta Prymaka-Oniszk. Bieżeństwo 1915.
Zapomniani uchodźcy. —
Wolowicz, 2017. — 368 s.**

Серед примусових переселень українців у ХХ столітті одним із найбільш численних є вимушене переміщення людей внаслідок воєнних дій Першої світової війни. Саме цій драматичній події минулого віку присвячена книжка варшавської журналістки білоруського походження Анети Примака-Онішк «Біженство 1915. Забуті втікачі» (Воловець, 2017). Це друге видання. Перше видання — 2016 року [12].

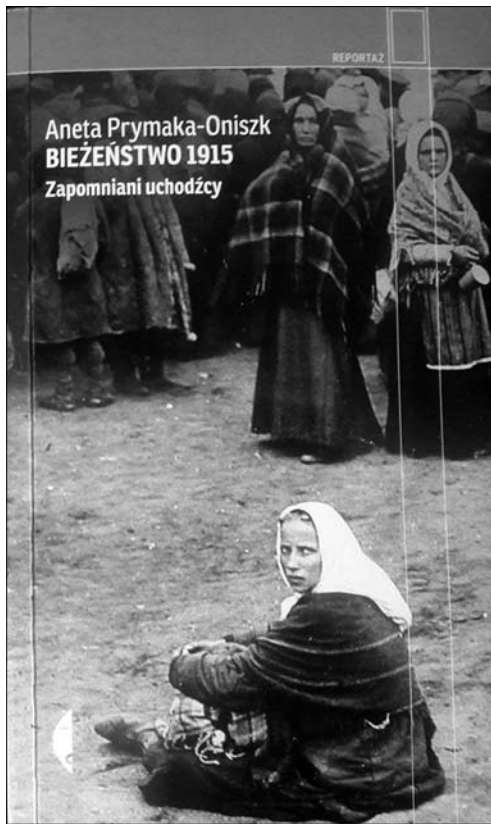
Відомо, що біженство Першої світової війни охопило, за різними підрахунками, від трьох до шести мільйонів людей. Серед втікачів найбільше було білорусів і українців — 67,5%, поляків — 13,2%, євреїв — 6,4%, латишів — 4,5 %, інші (вірмени, литовці, естонці) — 8,5% [13]. Найбільше людей виїхало з Гродненської, Хелмської і Любельської губерній. Людей переселяли розпорошено по всій території Російської імперії. Водночас, новоутворені в той час організації допомоги біженцям-полякам робили все можливе, щоб не розпорошувати останніх. Їм вдалося розселити поляків до лінії Волги. Інші вигнанці були розміщені далеко за Волгою, в Тамбовській, Самрській, Саратовській, Калузькій, Уфімській, Казанській, Рязанській, Оренбурзькій та інших губернях, а також в Москві та Петрограді. Внаслідок дуже важкого переїзду і не менш трагічного повернення з охопленої революцією Росії близько третини людей загинуло.

Рецензована книжка потрапила в поле моєї уваги насамперед через порушену тему — вимушене переселення. Крім того, важливим фактором відбору монографії на рецензування є основний матеріал, на якому авторка здійснила запропоноване дослідження, — це усні спогади переселенців і їх нащадків. Можна віділити вісім критеріїв, за якими аналізоване історичне явище суголосне з іншими історичними подіями, які стали предметом наукових усноісторичних студій останнього часу:

1. Досліджувана подія стала своєрідним поділом життя людей на дві частини — до і після неї. Так, життя біженців цілком змінилося після їхнього вимушеного переселення, яке стало точкою відліку наступного етапу життя. Це актуально і для людей, які згодом, десь через 6—10 років, поверталися на рідну землю: «Біженство. Так бабуся і інші довкола називали той час. Мусів бути важливим, оскільки їх історія світу поділяється на перед біженством і після біженства»¹ (s. 9).

2. Описувані історичні факти не були раніше предметом спеціального аналізу внаслідок держав-

¹ Тут і далі переклад з польської мій. — І. К-Ф.

ної політики, яка або замовчувала їх, або / і існувала негласна заборона на спеціальну дослідницьку увагу: «Про біженство і про історії, які половини учнів знають з дому, не згадують» (s. 10). Наприклад, про них ще у 80-х роках минулого століття не згадували в місцевих музеях, в історії сіл, які його пережили. Не надто популярними були ці розповіді й у колі сім'ї, люди остерігалися їх озвучувати (s. 93, 211).

3. Аналізоване явище за масштабами і змістом респонденти можуть порівнювати з трагедією Другої світової війни. Часто остання має значний вплив на відтворення власної історії чи історії батьків у спогадах: «Для багатьох осіб зі Східної Польщі біженство /.../ — то найважливіша і найбільш страхітлива історія з цілого ХХ століття. Навіть більше деструктивна і трагічна, ніж II Світова війна» (s. 12).

4. Важливим фактором і рушієм події був примус, а не добра воля людей: «Коли фронт близько, селяни — добровільно чи примусово — поспішно пакують маєток і в рядах підвод сунуть на схід» (s. 12).

5. Втрата дому, власної оселі — важлива складова історичної події, відображена у спогадах респондентів: «Вони [втікачі] ще бачать, як палають їхні хати» (s. 12).

6. Учасники історичного явища на більш чи менш тривалий час опинилися в ситуації між світами: свій світ вже зруйнований, а в чужий важко або й не можливо адаптуватися: «Дотогочасний світ перетворюється в руїну. Прості люди втрачають все. Те, що мають, і те, ким вони є. На багато років стають біженцями» (s. 12).

7. Обов'язковим критерієм є масовість події. Це трагедія не однієї родини, а сотень тисяч людей: «Три і півмільйона біженців; деякі праці кажуть навіть про п'ять мільйонів! Якщо рахувати тільки людей, які покинули межі тогочасної Польщі, — виїхало навіть два мільйони осіб!» (s. 12—13).

8. На сучасному етапі дослідники прагнуть зрозуміти історію людини, збагнути її переживання, усвідомити, як вдалося вижити в тій страшній колотнечі і в умовах втрати свого світу: «Хочу поглянути на біженство з перспективи тих, які для істориків, як правило, не важливі. Занурені в традиційну культуру селяни, які не рухалися за межі свого повіту, несподівано їдуть невідомо куди, тисячі кілометрів» (s. 15—16). У поле обстеження дослідника усної історії потрапляють осиротілі діти, перевтомлені жінки, хворі люди похилого віку, умови, в яких їм вдається чи не вдається вижити: «Треба побачити тих жінок з маленькими дітьми, які ночують під голим небом, при вогнищі, щоб зрозуміти, якою підлістю є ті різні примусові переселення», — пишуть у звітах провідники і сестри милосердя» (s. 135).

Структура книги містить такі частини: 12 розділів основної частини («Війна», «Виїжджайте!», «Втрата і самотність», «Ми, біженці», «У потягу», «Матушка Росія», «Револуція», «Поворот», «Голлий камінь», «У новій вітчизні», «Нове життя», «Те, що залишилося»); подяку, де вказано імена оповідачів, а також людей, причетних до появи книги; бібліографію, яка містить список джерел, тобто власне спогадів, що зберігаються у друкованих виданнях і в рукописах, перелік архівних джерел з Польщі, Росії і Білорусі, власне наукові студії; перелік джерел, звідки взяті світлини, подані в монографії. Опрацьований пані Анетою матеріал подано в хронологічному порядку — від передумов біженства до адаптації вигнанців, що повернулися додому.

Для дослідників усної народної творчості рецензована книга цікава насамперед фольклорним матеріалом, якого тут вдосталь. Значна частина джерельних

текстів — це спогади нащадків біженців, а не самих учасників події. Це переказані розповіді, тобто та частина спогадів, які фольклоризувалися. Так, вагомою причиною втечі людей до Росії стали плітки і зумисне поширена державою пропаганда про майбутні звірства німців. Розповідали, що «прусаки» «підпалили село, а втікачів ловили і кидали у вогонь» (s. 27). Один важко поранений німець повзав від хати до хати, тримаючи однією рукою нутрощі, які випадали із живота, але до останньої хвилини свого життя вперто підпалював людські хати: «...запальничкою підпалював солом'яний дах. Коли люди хотіли йому перешкодити, почав стріляти з браунінга. Поволочився так само до другої хати і до третьої» (s. 27). Ці відомості мають очевидний фольклорний характер. Так, їх типовим місцем була погроза, що німці будуть обрізати жінкам груди, чоловіків каструвати, а старих вбивати як непридатних до праці: «Німці бабам цицьки будуть обтинати, дітей насаджувати на шаблі або кидати в криниці, старих живицем кидати у вогонь» — ходило між людьми. Часом хтось притищував голос: «А мужчин будуть каструвати» (s. 47) (див. також (s. 63)). Це збережеться навіть у пам'яті онуків біженців (s. 47). Авторка зазначає, що фрагмент з грудьми з'являвся і раніше, зокрема він виникав у спогадах про шведські війни (s. 48).

Типологічно близькими до цих пліток є чутки про майбутній обмін жінками: «Королю Черногорії дуже сподобалися місцеві люди, їхня врода, ясна шкіра, волосся. Король домовився з царем, що зроблять обмін. Той дає йому п'ять тисяч своїх жінок, а цар — місцевих». Ну і фурмана [оповідача] непокоїть питання: «Як тих бабів будуть вибирати? По гмінах чи по селах? По добрій волі чи під примусом?» Кореспондент [записувач] не пояснює фірманові, що це мусить бути плітка. Адже і так не повірив би йому» (s. 28).

Часто у спогадах трапляються трактування певних знаків як віщувань майбутньої біди. «1915. Навіть для пчіл недобрий рік. «Аби дали раду собі назбирати меду на зиму, взяти буде нічого. Хоча рослини квітнуть, користь з цього невелика, бо не мають соку» (s. 31). Так, поблизу села з'являється чудовий кінь, нікому не вдається його зловити (s. 50). Поблизу возів із втікачами часто крутяться собаки. Вони стали дуже злі: «Пси такі злі, як ніколи раніше; чи ж вже людської крові понапивалися?» — повторюють» (s. 50). Ці есхатологічні мотиви — типове місце у розповідях.

У пам'яті респондентів збереглися факти про загублених дітей. Вози із втікачами пересувалися дуже поволі. Діти часто забігали вперед, а потім не могли знайти своїх батьків. Не дивно, що в таких умовах виникає розповідь із майже казковим мотивом про чудесне віднайдення трирічної дитини. Біженка, що втратила донечку врешті сама захворіла і потрапила до лікарні, розташованої поблизу дороги. «Уночі привозять туди хворих дітей. Бракує для них місць, жінка пропонує, що візьме одне до свого ліжка. Темно, дитина тулиться в постелі і засинає. Вранці жінка бачить біля себе сплячу загублену донечку» (s. 82—83). Осердям, ядром цього тексту є архаїчне уявлення про опозицію *жертва — винагорода*: жінка жертвує своїм комфортом, ділиться ліжком із невідомою дитиною, за це доля посилає їй загублену доньку. Водночас це вербалізація мотиву неусвідомлений порятунок дитини, яка виявляється власною дитиною рятувальника, також добре відомого у слов'янських традиціях.

Близьким до фольклорного анекдоту є текст, який можна умовно назвати «Про чиновника-самодура». Ситуація переїзду біженців вкрай важка: постійно бракує води, їжі, медикаментів. Лікарні переповнені. Водночас туди періодично навідуються з перевіркою різні чиновники: «Хтось із вищої влади зайшов до холеричного бараку і питає: «А на скількох людей він [барак] приготований?» — «На п'ятдесят». — «А скільки зараз лежить?» — «Вісімдесят». — «Так не має бути. Закрити». Поважний делегат на сказав лише, що робити з хворими після закриття» (s. 95). У тексті реалізований мотив гарні наміри призводять до поганих результатів: чиновник дає наказ закрити лікарню через переповнення, але це не вирішує, а тільки ускладнює проблему.

В умовах надзвичайно важкого переїзду, тривалого голодного життя закономірним є увага до хліба як одного із найважливіших видів їжі селян, найвищої життєвої цінності, «дару Божого», символу добробуту і плодороддя [10]. Концепт хліба вербалізований у спогадах про вимушене біженство внаслідок спалених полів і пограбованих зернохосовищ (s. 44), у роздумах про запах хліба, призначення чорного і білого хліба (s. 201), у розповідях про знищення більшовиками готового зерна у річках (s. 212). Опис палаючого поля — типове місце у розповідях про підготовку до біженства. Селян, які звикли з повагою і навіть благоговінням ставитися до їжі вражав вигляд

палаючого збіжжя: «За зерноховищем я побачив ціле море диму: то овес палав до останку. Якось кілька разів солдати даремно його підпалювали, аж врешті зайнявся» (s. 44). Бабуся Надя (бабуся авторки книги) згадує, що в чужій землі люди стояли в полі і вдихали західний вітер, «кажуть, що західний вітер приносить запах свійського хліба. Не тутейшого, білого. Того, який пам'ятають ще з Книшевич. Правдивого, чорного, з житньої муки» (s. 201). Туга за чорним хлібом з'являється також часто в інших оповідях, зокрема про обмін хліба, який приносили вояки: «За кусок чорного — такий 5 на 5 сантиметрів, чи за сухар солдатам давали великий *пирог*. Так сильно наші люди хотіли скуштувати звичного хліба» (s. 201). Особливо болісними і зловіщими є описані сцени потоплення чи спалення зерна: «Більшовики сиплять збіжжя до рік, палять або викидають птахам. Ці образи з'являються мало не в кожній розповіді про революцію» (s. 212). Такі факти не випадково збереглися в пам'яті людей, адже голод, спричинений тими подіями, не примусив на себе чекати.

Запам'яталася нащадкам переселенців легенда про Смерть, суголосна відомим народним казковим сюжетам про цей персонаж: «Були десь в Омську, може, десь в іншому місці. Вночі до батька свекрухи прийшла Смерть. Той в крик, що не може зараз вмирати. Має сім'ю, мусить завезти її додому, не залишати ж її тут. Смерть не поступається. Коли вже прийшла — мусить когось забрати. То ж батько радить їй: візьми сусіда, він старий, схорований, самотній, ніким не має опікуватися. Смерть на то: згода, візьму його. Ти завезеш сім'ю додому, все впорядкуєш. Помреш аж там, але будеш мати страшну смерть. Зараз відійдеш легко, уві сні, тоді будеш терпіти. Поміркуй. Батько не міняє думки. Той ночі помирає сусід; старший, самотній чоловік. А в батька під оком з'являється коричнева пляма. Незабаром сім'я повертається на свою землю. Важко, але дають собі раду. Коли діти виростають і стають самостійні, пляма під оком починає збільшуватися. То рак, дуже агресивний. Батьком опікуються доньки, ціла родина. Вмирає довго; страшно мучиться. Так, як в Омську заповідала Смерть» [10]. У наведеному тексті вербалізовані уявлення про смерть як антропоморфну істоту, з якою можна домовитися, але від якої не можна відкупитися [9, с. 62—63]. Смерть добре розуміє людські проблеми, але зустріч з нею завжди

маркує людину і надалі має вплив на її земне життя аж до кінця. У контексті спогадів про біженство цей сюжет набуває актуальності у зв'язку з особливою роллю батька в тій ситуації, коли його смерть могла стати трагічною для цілої родини, що перебуває в складних умовах. Без батька ніхто не допоміг би малим дітям повернутися у свій край і стати на ноги.

Авторка слушно пише про функціонування спогадів про біженство: «Історії тих біженців живуть по селах, переростають у легенди; щось вмирає разом з оповідачем. Виграють цікаві і ті, які більше відповідають суспільним, найчастіше неусвідомленим, потребам» (s. 344). Дослідження фольклористів свідчать, що фольклоризуються ті сюжети, які містять традиційні ідеї, сюжети, мотиви, образи, формули [5, с. 63; 6; 7; 14].

Анета Пшимака-Онішк на підставі усього масиву досліджених спогадів показує, які міфи творять і зберігають біженці у своїх розповідях. Чи не найважливіший серед них — міф про багату Росію, яку довелося покинути: «У багатьох біженських оповідях, особливо записаних через роки, постає образ Росії як країни з молочними і медовими ріками. Землі обітованої» (s. 161) (див. також (s. 339)). Згодом навіть нащадки біженців 1915 року будуть переповідати історії про пшеницю, що росте без луски, і є такою високою, що ховає вершника з конем. Ба більше — трапляється, що з одного зерна виростає кілька грубих колосків. Подекуди починаються вони від самої землі, пустої соломи немає. Коні виростають тут вищі, корови дають краще молоко, в ріках можна зловити рибу таку велику, що навіть важко уявити (s. 162). Усі згадані образи мають виразне фольклорне походження. Так, наприклад, колосок від землі відомий в апокрифічних легендах про життя Ісуса Христа, який провів пальцями по колоску, що раніше мав зерна від землі, і залишив зерна тільки для пса і kota. Тому люди їдять псячий і котячий хліб [11, с. 552]. У цьому міфі немає місця для огорнутої кризою Росії ще перед вибухом революції. Ніхто не згадує про катастрофу великої поразки, жертвами якої і стали біженці. Міф має свої права (s. 340).

Уявлення про Російську імперію як молочно-медову країну настільки сильні і поширені на землях, куди повернулися біженці, що провокують втечу молодих людей з дому в Росію. Багато таких втікачів гине, а ті, яким вдається повернутися, розповідають про той край

речі, в які важко повірити: «Неможливо, щоб той прекрасний край з біженських розповідей так виглядав! Розмова часто не клеїться. Можливо, просто надто сильно руйнує вона міф, якого біженці на Підляшші надалі потребують» (s. 342). Ідеалізація втраченого часу чи / і краю — характерна риса спогадів усіх примусових переселенців: втрачені села були найкращі, ті часи були радісні, ніхто не згадує ні про якісь випробування, ні про невдачі, ні про пережиті колись кривди.

Тривале дослідження біженських спогадів, робота з архівним матеріалом, аналітичний підхід до проблеми дає змогу авторці свормувати табуйовані в розповідях теми. Так, багатьом біженцям вдалося досить непогано влаштуватися на новому місці. Вони отримували державну допомогу і в грошах, і в продуктах. Подекуди це був також цінний тоді одяг і взуття. Часто ця допомога в сумі була вищою, ніж доходи людей, які дали притулок біженцям. Останнім не доводилося працювати. Це провокувало невдоволення серед місцевих людей і спричинило виникнення лінивства серед біженців. Водночас згадок про це немає серед спогадів про біженство (s. 182). Відомі також випадки, коли біженці ствали жертвами нечесних роботодавців і тривалий час працювали без оплати. Про це також не часто згадують. «Переважає гармонійний образ спільного з місцевими життя і спільної праці» (s. 182) (див. також (s. 340)).

Ще однією табуйованою темою є психічні хвороби біженців, спричинені травмою втрати цілого догочасного світу, травмою жакливого переїду, непоправних втрат. Уже в той час у Москві виділено сто ліжок для лікування психічних хвороб. Це була крапля в морі потреб. Ця проблема ніяк не вербалізована у спогадах: «Психічних хвороб у той час соромилися ще більше, ніж тепер» (s. 176—177).

Витісненими зі спогадів є також згадки про безпорадність, безсилля, безнадію, злість розпач. «Тих почуттів мусить бути багато, хоча не завжди згодом про них розповідають» (s. 323). Це все не личить до образу біженців, який оповідачі презентують у своїх спогадах.

Загалом провідною в оповідах про біженство є ідея втрати. Саме тому ніхто не думає про його плюси, про здобутий за той час досвід. Так, наприклад, у спогадах ніхто не говорить про те, що люди стали відкритими до нового, відважнішими, готовими сприймати раніше незнане. Такі слушні висновки

роблять дослідники цього історичного явища. За інших умов осягнення цього тривало б, мабуть, кілька поколінь (s. 320—322).

Важливою порушеною у рецензованій роботі темою є аналіз поширених у той час соціальних практик. Тут можна виділити менш і більш масові рухи, спричинені різними факторами, зокрема впливом тогочасних чуток, релігійних вірувань, світогляних установок. Найчастіше ці масові акції були спровоковані важким історичним періодом, коли відбувалося руйнування усталених цінностей, способу життя, традиційних орієнтирів. Так, під час війни хтось поширив плітку, що військо незабаром буде конфісковувати в селян худобу. Люди прагнули продати свої корови, свині, щоб зовсім не втратити їх. Це спричинило падіння цін на цей товар. Згодом те саме відбувається з сіном (s. 28). Така поведінка людей зумовлена наруженою ситуацією, коли люди не мають певності у своєму завтрашньому дні і некритично сприймають почуті відомості.

Зануреними в традиційну культуру, більш організованими були захисні обряди викликання дощу, які здійснювали навесні і влітку посушливого 1915 року. Люди обходили села з херстами й іконами, співали церковні пісні, встановлювали кам'яні хрести на громадських площах. Про це збереглися записи в церковній хроніці білоруського села Соколка (s. 31—33). Можна з певністю припустити, що в той час відбувалися й суто народні обряди викликання дощу, добре відомі на Поліссі [1, с. 398—399; 8], проте вони не відображені у спогадах біженців, оскільки, мабуть, витіснені з пам'яті важливішими і значно трагічнішими наступними історичними подіями.

У часи революції і в пореволюційний період масовими й активними стають радикальні суспільні рухи, які часто мають народно-релігійне підґрунтя. В Україні особлива активізація народного християнсько-релігійного руху припадає на 1923 рік². Виникнення цих соціальних практик пов'язують із чутками про оновлення ікон, хрестів, церковних куполів. У багатьох місцях з'являються апостоли, біблійні пророки, матері Божі, святі (s. 304). Водночас виникають і досить агресивні антирелігійні рухи. Розповіді біженців зберегли промовисту фразу цього часу: «Ми і чорту скруцім рогі. Богу вирвем бараду» (s. 311).

² В українській народознавчій науці ці історичні явища мають своїх дослідників [2—4].

У дослідженні примусового біженства 1915 року пані Анета порушує цілу низку тем, які могли б пройти повз увагу істориків. Так, вона застановляється над долею молодих дівчат, які втратили родину. Такі особи ставали легкою здобиччю нечесних людей, які поступово наvertsали осиротілих жінок на стежку проституції (s. 114).

Авторка глибоко аналізує номінацію досліджуваного історичного явища, насамперед його основні назви — біженство і біженці. Чи справді ці переміщені особи були біженцями? Аналіз усього масиву історичної інформації і усних свідчень дає підстави стверджувати, що людей часто змушували втікати: солдати мали наказ палити збіжжя, хати, запаси на зиму. Дуже агресивною була пропаганда і залякування людей, про що вже йшлося вище. Справедливо було б назвати цих переселенців вигнанцями. Але тоді з'являється відповідальний суб'єкт — держава. А отже, остання повинна відшкодувати, компенсувати своїм громадянам втрачене внаслідок своїх наказів. Це було невігдно для неї. Щоб зняти з себе відповідальність запропоновано назву біженство, згідно з якою піти зі свого села було рішенням доброї волі кожної родини. Саме тому держава не зобов'язана виплачувати компенсації, вона «милосердно» надає допомогу біженцям. І за це останні мають бути щиро вдячні (s. 61, 93, 105—107). Описана підміна понять рельєфно характеризує тогочасний державний апарат Російської імперії.

У роздумах про долю біженців серед найболючіших для авторки тем є колонізація мешканців східних теренів Польщі, яка постала після Першої світової війни. Дослідниця постійно повертається до цієї проблеми (s. 194, 288, 295, 298—299, 330). Її турбує, що біженці білоруси й українці на поселеннях навчалися в російських школах, а поляки подбали про створення польських шкіл, вишуковували польських дітей у притулках і переводили їх в місця спільних польських поселень (s. 194—195). Найагресивнішою політика спольщення стала після постановня Польської держави: «Коли учні в школи говорять своєю мовою, учителі, що прибули здалека, не розуміють їх. За такі розмови карають, примушуючи стояти на колінах біля дошки з піднесеними руками або б'ють по відкритих долонях лінійкою» (s. 295). Крім цього, стає щоразу менше православних церков — їх переіменюють у костели (s. 296—300). Згодом усі ці

переслідування завершаться так званою операцією «Вісла», внаслідок якої українців примусово і грубо виселять з їхніх етнічних територій.

Спогади біженців містять чимало цікавого етнографічного матеріалу, який стає помітним для переселенців тільки завдяки тому, що вони чи не вперше в житті покинули свої села і побачили інших людей. Насамперед це стосується одягу, головних уборів, способів одягатися. Саме одяг був першим маркером, за яким можна було визначити малу батьківщину того чи того біженця: «Ото іде холмська губернія. Впізнати її можна по зачісках жінок /.../ Ото в довгих кожухах із широкими комірами з вовною, красиво вишитими червоним шнуром, у рогатих шапках з китицями тягнуться селяни з Ломжинської губернії» (s. 70). Потребуючи грошей, люди намагалися продати красиво вишивані сорочки чи кошухи. Проте ніхто не хоче їх купувати — в той час вважали неприйнятним ходити в етнографічному одязі не свого села, не те що з іншого регіону: «Хвалять візерунки і складну роботу жінки. Часто чмокають із захопленням. Але відходять: «У нас такого не носять», — кажуть на прощання» (s. 111). Із експедиційного досвіду знаю, що ці правила збереглися в багатьох етнографічних регіонах України до наших днів.

Смерть є однією з провідних тем «Біженства 1915». Багато людей гине в дорозі через нестачу води, голод, хвороби, виснаження. Трапляються випадки, що непоховані тіла просто залишають на узбіччі з надією, що хтось їх поховає, а наразі немає часу на похорон. Факти непохованих померлих родичів — це також досить табуїтована тема в родинах біженців. Важко пояснити нащадкам усі особливості дороги втечі від війни, щоб виправдати це. Але частіше померлих все ж хоронять, причому намагаються зберегти якнайбільше складових свого локального обряду: «На одному гробі хтось положив ялинкові галузки. На іншому стоїть дерев'яний хрест, перев'язаний роздертим рушником /.../ На одному лежить буханець позеленілого хліба, на інших — шматки розбитого посуду. Хрести з палок, перев'язаних шнурком, навіть з бадилля, з бур'яну. Часом паперова іконка. Або запахані в землю польові квіти. На одній могилі хтось насипав по кутах чотири горбики, в кожну вклав галузку дозрілої горобини. Чи то чиясь мати? Чи кохане дитя?» Ці могили — розпачлива спроба зберегти тинь втраченого світу (s. 89—90). Збереглися спо-

гади про те, що матері, відчуваючи свою швидку смерть, власноруч умертвляли своїх немовлят, щоб не прирікати їх на довге вмирання (s. 84). Враховуючи всі обставини біженства, важко визначити, чи це реальні факти, чи вигадані. В кожному випадку наявність таких мотивів у спогадах свідчить про їхню фольклоризацію.

Розповіді про біженство засвідчують, що чоловіки без дружин залишалися зовсім безпомічними у догляді за дітьми. Традиція цілком і повністю приписувала цю роль жінкам, тому правдивими здаються історії про те, що жінка могла вижити і з п'ятьма дітьми, а чоловіки віддавали своїх малих дітей у сиротинці (s. 84, 120). Водночас на фотографіях біженства, якими багато ілюстрована рецензована книга, видно, що чоловіки мають добре взуття, а жінки або босі, або в намотаних ганчірках. Авторка застановляється над цим фактом. Інформанти пояснюють це типовим способом життя сім'ї: чоловік всюди ходить, може поїхати в інше село чи в місто, а жінка перебуває вдома. Найдалше — піде до сусідки. Їй не треба взуття (s. 120). Ці натягнуті пояснення — свідомо чи несвідомо спроба приховати справжнє становище жінки в тогочасному суспільстві. Ця «дурна баба» (s. 120) насправді виконувала найважчу домашню роботу. Навіть у дорозі після смерті чоловіка вона, на відміну від безпорадного чоловіка, може дати собі раду з дітьми і в цих нелюдських умовах «билася до кінця» (s. 120).

Це стислий аналіз порушених у «Біженстві 1915» проблем, загальний огляд порушеної теми. Авторці вдалося глибоко, наочно, правдиво зобразити ту історичну подію і передати основні теми, мотиви, факти, які доносять біженські спогади про пережите їхніми батьками, рідше ними самими. Для дослідника народного слова втратою стала хіба що відсутність покликань у тексті книги на джерельний матеріал, часто важко зрозуміти, звідки пані Анета бере деякі розповіді і запропоновані судження. Водночас така детальна паспортизація очевидно не входила в авторський задум. Загалом дослідження виконане на високому науковому рівні. Відчувається, що авторка знає не лише тогочасне історичне тло, а й розумі-

ється в особливостях, тонкощах усної історичної свідченості. Книга написана цікаво, до останньої сторінки тимає читача в напрузі, примушує замислитися, співчувати долі її героїв.

1. Голосіння / упоряд. І. Коваль-Фучило. — Київ, 2012. — 792 с.
2. Дмитрук Н. «Чудеса» на Полтавщині року 1928-го / Никанор Дмитрук // Етнографічний вісник. — Київ, 1929. — Кн. 8. — С. 168—180.
3. Дмитрук Н. Про чудеса на Україні року 1923-го / Никанор Дмитрук // Етнографічний вісник. — Київ, 1925. — Кн. 1. — С. 50—65.
4. Дяків В. «Фольклор чудес» у підрадянській Україні 1920-х років / Володимир Дяків. — Львів : Інститут народознавства НАН України, 2008. — 252 с.
5. Іваннікова Л. Фольклоризація усної історії як механізм збереження історичної пам'яті народу / Людмила Іваннікова // Український фольклор: методологія дослідження, динаміка функціонування: Колективна монографія / за ред. М. Дмитренка. — Київ, 2014. — С. 90—106.
6. Неклюдов С.Ю. Заметки об «исторической памяти» в фольклоре / Сергей Юрьевич Неклюдов // АБ-60. Сборник к 60-летию А.К. Байбурина / ред. Н.Б. Вахтин и Г.А. Левинтон при участии В.Б. Колосовой и А.М. Пиир (Studia Ethnologica. Труды факультета Этнологии. Вып. 4). — Санкт-Петербург : Европейский ун-т в Санкт-Петербурге, 2007. — С. 77—86.
7. Симонідес Дорота. Меморат і фабулат у сучасній фольклористичній / Дорота Симонідес // НТЕ. — 2007. — № 1. — С. 120—125.
8. Толстая С.М. Лягушка, уж и другие животные в обрядках вызывания и остановки дождя / Светлана Михайловна Толстая // Славянский и балканский фольклор. Духовная культура Полесья на общеславянском фоне. — Москва, 1986. — С. 22—27.
9. Толстая С.М. Смерть / Светлана Михайловна Толстая // Славянские древности: этнолингвистический словарь : в 5-ти т. — Т. 5. — Москва, 2012. — С. 58—71.
10. Толстая С.М. Хлеб / Светлана Михайловна Толстая // Славянские древности: этнолингвистический словарь : в 5-ти т. — Т. 5. — Москва, 2012. — С. 412—421.
11. Усачева В.В. Колос / Валерия Васильевна Усачева // Славянские древности: этнолингвистический словарь : в 5-ти т. — Т. 2. — Москва, 1999. — С. 552—556.
12. <https://czarne.com.pl/katalog/ksiazki/biezenstwo-1915>.
13. <https://biezenstwo.pl/fakty/>.
14. <http://www.ruthenia.ru/folklore/neckludov46.htm>.